

بازخوانی شاخصه‌های منزلت اجتماعی مالکان در خانه‌های قاجاری

(نمونه موردی: اصفهان - محله حکیم)

فاطمه میسمی، مریم قاسمی سیجانی*، محسن افشاری، فرزاد میرمجرییان، مرتضی نورائی

دانشجوی دکتری معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان (خوراسگان) - ایران؛ دانشیار گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد

اسلامی، اصفهان (خوراسگان) - ایران؛ استادیار گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر، اصفهان - ایران؛ استادیار گروه معماری،

مؤسسه آموزش عالی راغب، اصفهان - ایران؛ استاد گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، اصفهان - ایران

تاریخ پذیرش: (۱۳۹۹/۰۳/۲۴)

تاریخ دریافت: (۱۳۹۸/۰۹/۲۹)

Review the characteristics of the social status of the Qajar's Houses

(Case Study: Isfahan - Hakim District)

Fatemeh Meisami, Maryam Ghasemi Sichani, Mohsen Afshari, Farzad Mirmojarabiyani, Mortaza Nouraei

PhD. student of Architecture, Islamic Azad University, Isfahan (Khorasgan)-Iran;

Associate Prof, Department of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Isfahan (Khorasgan)-Iran;

Assistant Prof, Department of Architecture and Urban Planning, Art University, Isfahan-Iran; Assistant Prof, Department of Architecture and Urban Planning, Ragheb Isfahani Higher Education Institute, Isfahan-Iran;

Professor, Department of History, University of Isfahan, Isfahan-Iran

Received: (2019 /12 /20)

Accepted: (2020 /06 /13)

Abstract

After the Safavid Government, the importance of the city of Isfahan diminished and many buildings were abandoned due to the transfer of the government center and the government compound fell into ruin. After the beginning of the Qajar dynasty and the efforts of the ruler of Isfahan Mirza Hosein Khan Sadr Isfahani, Isfahan began flourishing again and wealthy families of merchants and landlords were formed. As a result, the construction of houses with common architecture and influenced by the social status of its owners began. This research has been done with the method of historical interpretive research. The required data have been collected and analyzed from documentary sources, field studies, annexes and oral histories. Findings show that the meaning of social status is manifested through spatial characteristics in three scales: micro (home), medium (neighborhood) and macro (district).

Keywords: Social status, Qajar Houses, Hakim District, Isfahan.

چکیده

بعد از حکومت صفوی، از اهمیت شهر اصفهان کاسته شد و بناهای زیادی به علت انتقال مرکز حکومت متروکه گشت و محوطه دولتی، به حالت ویرانه درآمد. با شروع دوره قاجاریه و تلاش‌های حاکم اصفهان، میرزا حسین خان صدر اصفهانی، رونق مجدد اصفهان و شکل‌گیری خانواده‌های متمکن بازرگانان، ساخت خانه‌هایی با معماری رایج و تحت تأثیر منزلت اجتماعی مالکان آن، آغاز شد. این پژوهش با شیوه تحقیق تفسیری تاریخی، با فرض تأثیرپذیری ویژگی‌های کالبدی خانه‌های تاریخی از منزلت اجتماعی متفاوت مالکین آن، انجام گرفته است. داده‌های مورد نیاز از بستر منابع اسنادی، مطالعات میدانی، کالبد خانه‌ها و تاریخ شفاهی، جمع‌آوری و تحلیل شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که معنای منزلت اجتماعی از طریق خصوصیات فضایی در سه مقیاس خرد (خانه)، متوسط (همسایگی) و کلان (محله) نمایان است.

کلیدواژه‌ها: منزلت اجتماعی، خانه‌های قاجاری، محله حکیم، اصفهان.

۱. مقدمه

با تشکیل دولت متمرکز قاجار، ایران وارد دوره جدیدی از تاریخ جهانی (انقلاب فرانسه و بارور شدن انقلاب صنعتی) شد. تشکیل دولت قاجار با تحولات وسیع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، هم‌زمان با دستاوردهای انقلاب صنعتی بود. تشکیلات دیوانی قاجاریه تلفیقی از دوران صفوی و سلجوقی بود و عملاً حکومت ایالات و ولایات به شاهزادگان واگذار گردید که از بدترین این واگذاری‌ها، حکومت ظل‌السلطان بر اصفهان، در زمان ناصرالدین شاه، بود. در زمان وی تخریب و نابودی بسیاری از بخش‌های درباری، حکومتی، عمارت‌ها و محلات صفویه مانند کاخ آئینه‌خانه، نمکدان و هفت‌دست صورت گرفت.

در دوران ناصرالدین‌شاه تحولاتی در سبک معماری، از سنتی به التقاطی و فرنگی، در ساخت کاخ‌های حکومتی نمود یافت؛ هرچند که در بناهای عوام، همچنان سبک سنتی غالب بود. این دوره با سبک و ارزش‌های فضایی جدیدی رو به رو شد که تأثیرات دو مفهوم «نو» و «سنتی» را بر خصوصیات فضایی - کالبدی به جا گذاشت. با فراهم شدن استقرار و امنیت در شهر اصفهان، مفهوم عملکرد اجتماعی - فرهنگی در بستر زمان دگرگون شد و محلات شهر، با وجود فرسودگی، تحرک تازه‌ای یافت. خانه‌های شاخص تاریخی اصفهان که تشکیل‌دهنده بافت شهر اصفهان است، نمود این دوران پررونق و از ابنیه‌های ارزشمند است. این خانه‌ها با ویژگی‌های خود، برای پژوهش در وجوه کالبدی و ادراکی بناها منبعی غنی به حساب می‌آیند. مطالعه بر روی شاخص منزلت اجتماعی خانه‌های تاریخی در جهت دستیابی به وجوه

معنایی، می‌تواند دارای رهنمودهایی برای طراحان امروزی، برای ساخت خانه‌هایی با خصوصیات معنایی شاخص‌تر باشد. افزون بر این، ضرورت این مطالعات وقتی آشکار می‌شود که بتوان خانه‌های تاریخی را از طریق نحوه و سبک زندگی در این بناها بررسی نمود. تحلیل رابطه میان نظام معنایی و کالبد خانه‌ها به بازخوانی مجدد بناهای تاریخی کمک می‌نماید و راهگشای معماران معاصر برای طراحی خانه‌هایی با مفهوم فراکالبدی و فرهنگ زیست این مرز و بوم است. شناخت خانه‌های تاریخی می‌تواند راهی استوار و ارتباطی معنادار بین خانه و انسان به نمایش بگذارد و ارتباط این عناصر را با فرهنگ زیست انسان در طول تاریخ به خوبی نشان دهد. طراحان می‌توانند از دانش گذشته، در ساخت خانه‌هایی به مثابه محیطی مناسب برای زندگی با تمام وجوه کالبدی و معنایی آن استفاده کنند.

۲. بیان مسئله

در گذشته زندگی در خانه‌های تاریخی در سه وجه فضاهای خصوصی بسته، پوشیده و باز، به طور هم‌زمان در جریان بوده؛ درحالی که امروزه زندگی تنها به فضای داخلی خانه اختصاص پیدا کرده است. در گذشته حتی معانی اتاق‌ها نیز متفاوت بود و اتاق براساس احتیاجات خانواده استفاده می‌شد و این امر کارایی و تنوع فضاهای موجود را افزایش می‌داد. غالباً خانه‌های تاریخی جلوه بیرونی شاخصی نداشتند و فقط از طریق سردرها مشخص می‌شدند چرا که هویت جمعی در مقابل هویت فردی، هدف اصلی جامعه بود و این طرز تفکر امروزه جای خود را به کسب منزلت اجتماعی از

گرانها می‌گردد و تا انطباق مجدد ساختارهای جدید با مفاهیم فرهنگی هر منطقه، مدت زمان زیادی نیاز است. در این راستا، هدف کلی این تحقیق، بازخوانی خانه‌های تاریخی اصفهان بر مبنای معنای منزلت اجتماعی است؛ بنابراین سؤال اصلی پژوهش بدین‌گونه مطرح می‌شود که چه خصوصیات از خانه‌های تاریخی اصفهان با معنای منزلت اجتماعی مرتبط است؟ سازوکار روابط و خصوصیات خانه‌های تاریخی با معنای منزلت اجتماعی چگونه است؟

۳. پیشینه

در مطالعاتی که درباره ابعاد و رویکردهای مختلف خانه‌های تاریخی انجام شده، برخی از پژوهشگران به طور شاخص خصوصیات خاص خانه را بررسی کرده‌اند. شولتز^۱ معنا را نیاز بنیادی انسان می‌داند زیرا هر فرد در درون یک نظام معنایی زاده می‌شود و از طریق مظاهر نمادین، آن نظام معنایی را درک می‌کند (شولتز، ۱۳۸۷: ۱۹). راپاپورت^۲ به مفهوم‌سازی معنا در خانه پرداخته است و جایگاه اجتماعی بالا را یک نوع خاص از هویت و یکی از نقش‌های کلیدی فرهنگ می‌داند (راپاپورت، ۱۹۹۲، ۲۰۰۵)، در این میان کولن^۳ به مفهوم معنا در مسکن پرداخته است (کولن، ۲۰۰۸، ۲۰۱۲). بوردیو^۴ (۱۹۷۷) نیز در خصوص ارتباط ساختار اجتماعی در قشریندی طبقات اجتماعی و مشاغل مطالبی را بیان کرده است (بوردیو، ۱۹۷۷). در این میان

طریق تظاهرات فردی در بنا داده است (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸: ۵۷).

حفظ حریم خصوصی خانواده، یکی از عملکردهای مهم خانه‌های تاریخی است. خانه‌های دارای حیاط مرکزی، درجه‌های متنوعی از حریم و قلمرو را به نمایش گذاشته بودند. در حالی که در خانه‌های جدید، حریم خصوصی، متأثر از عوامل اقتصادی و اجتماعی شده و اولویت برای استقرار فضاهایی که حریم خصوصی را حفظ کند، به تدریج از بین رفته است. بدین‌صورت خانه ایرانی، جلوه مستقیم ارزش‌های معنوی و فرهنگی و شیوه زندگی است (منصوری و کاظمی، ۲۰۱۴: ۵۰). خانه‌های تاریخی با وجود سادگی نمای بیرونی، منزلت اجتماعی شخص را در عرصه عمومی محله و در عرصه خصوصی داخل خانه سازماندهی می‌نمود. وجود هر بخش از فضای خانه‌های تاریخی در راستای برآوردن نیازهای عینی، ذهنی و فرهنگی ساکنان آن بود؛ چنان‌که حتی در عرصه اجتماعی محله و در رفع و رجوع نیاز اهالی محل، توسط ساکنین بومی از یک سو و از سوی دیگر ساختار معماری و بافت بیرونی آن بسیار با اهمیت بوده است.

دانش کافی و مناسب نسبت به خانه‌های تاریخی و تبیین مفاهیم مهم سبک زندگی مانند منزلت اجتماعی در کالبد بنا می‌تواند راهی استوار و ارتباطی معنادار بین خانه و نیازهای انسان را به نمایش بگذارد و ارتباط این عناصر را با فرهنگ زیست مردم به خوبی نشان‌دهد. ساختار خانه‌های تاریخی بر اساس فرهنگ زندگی و نیازهای مختلف ساکنین آنها در گذر تاریخ، تکامل کالبدی یافته است و چشم‌پوشی از این یافته‌های هزاران ساله در طراحی امروز، باعث از دست دادن این میراث

1. Norberg Schulz
2. Rapoport
3. Henny Coolen
4. Bourdieu
5. Klaufus

بازشناسی خانه‌های تاریخی، توجه شده است. این تحقیق برای تکمیل خلأ مطالعات در این زمینه، بازشناسی خانه‌های تاریخی اصفهان بر مبنای منزلت اجتماعی را پیشنهاد می‌دهد. البته با پژوهش‌های گسترده‌تر می‌توان خصوصیات معنایی خانه‌های تاریخی ایرانی را در مناطق مختلف را مطالعه کرد.

۴. چارچوب نظری

هر خانه تاریخی با توجه به عناصر فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دوره‌ای که در آن پدید آمده، دارای روح زندگی و رنگ مکان خاص خود بوده است. به دلیل تفاوت توان و سطح اقتصادی و اجتماعی صاحبان خانه‌های تاریخی شکل، ترکیب و گاه سازماندهی فضایی متنوع در این بناها نمود پیدا کرده است؛ در واقع خانه ایرانی، فضایی است که در آن معانی متفاوتی از زندگی درک می‌شود و علاوه بر ساخت محیطی پرجذبه از لحاظ مفهومی، در هر فضا به معانی کاربردی متعددی پرداخته شده است. در میان مفاهیم موجود در سطوح کارکردهای پنهان، مفهوم منزلت اجتماعی درک بهتری از نظام معنایی را در خانه‌های تاریخی به نمایش می‌گذارد. یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های معنایی و ذهنی در شکل‌دهی به کالبد خانه‌های تاریخی، منزلت اجتماعی ساکنان خانه است. منزلت اجتماعی به این معنی است که انسان‌ها در یک جایگاه اجتماعی خاصی قرار دارند. منزلت اجتماعی مردم را از جهت شأن و اعتبار در محله و شهر رتبه‌بندی می‌کند. متناسب با منزلت اجتماعی خاندان‌ها، حرفه صاحب خانه، بعد خانواده و محل قرارگیری خانه تاریخی، تمامی عناصر اثرگذار در فرم فضایی و کالبد خانه‌های

کلافسوس^۵ به مؤلفه منزلت اجتماعی پرداخته و ارتباط معناداری بین معانی درک شده از محیط و سبک زندگی ناشی از فرهنگ قائل است (کلافسوس، ۲۰۱۲: ۶۹۰). از محققین و صاحب‌نظران در حیطه جامعه‌شناسی کاربردی، رفیع‌پور به مبنای منزلت اجتماعی و قشربندی اجتماعی و چگونگی شکل‌گیری آن پرداخته است (رفیع‌پور، ۱۳۷۸). در میان محققان ایرانی، محمد کریم پیرنیا در زمینه شناخت خانه‌های تاریخی پیشگام بوده و سبک بناهای تاریخی و شناخت این خانه‌ها را بررسی کرده است (پیرنیا، ۱۳۸۵) و خانه‌های تاریخی را دارای پیمون‌های مختلف می‌داند. حائری مازندرانی نیز به عناصر فرهنگی و فضایی در خانه و قاسمی سیچانی به گونه‌پردازی خانه‌ها بر این اساس پرداخته است (حائری مازندرانی، ۱۳۸۸؛ قاسمی سیچانی، ۱۳۸۸). مطالعات ارزشمندی نیز به بررسی ارتباط میان سکونت و معنا اختصاص یافته است (افشاری، ۱۳۹۴).

نوآوری در این پژوهش، در مورد بیان معنا و منزلت اجتماعی در حیطه مسکن و جستجوی این مفاهیم در بستر زمانی گذشته است؛ زیرا با وجود مطالعات اندک در زمینه معناشناسی مسکن، تحقیق مستقلی درباره مفهوم منزلت اجتماعی و تأثیر معنادار آن در حیطه خانه وجود ندارد. این مفاهیم به علت بین‌رشته‌ای بودن کمتر مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند؛ در حالی که با استفاده از منابعی که پیشینیان ما در زمینه ساخت خانه‌های تاریخی بر جای گذاشته‌اند، اطلاعات ارزشمندی از مفاهیم نهفته در خانه‌های تاریخی نظیر منزلت اجتماعی، قابل دستیابی است. از این‌رو، با توجه به مطالب فوق، به این موضوع، به‌عنوان یک ضرورت مهم در

منابع اسنادی، مطالعات میدانی و منابع شفاهی برای رتبه‌بندی تحلیل کیفی و کمی شد.

الف) تعدد و قدمت کلی محلات شهر اصفهان

در دوره دیالمه و سلاجقه فاصله محلات از باغات و مزارع زیاد شده بود (جناب، ۱۳۹۳: ۲۱). در دوره سلجوقی و بر اساس یک نظام منطقه‌بندی مذهبی محله‌ای، حنفی مذهب در محله جوباره، شافعی‌ها در محله دردشت و شیعیان در محله حسینیان (شهشهان فعلی) سکونت داشتند (کجباف، ۱۳۸۲: ۲۱۸).

اصفهان در عصر سلجوقیان به اوج شکوه خود در آن دوره رسید، باغ‌های چهارگانه، باغ احمدسیاه، باغ فلاسان، باغ بکر و باغ کاران که به دستور ملک‌شاه سلجوقی در اصفهان احداث شد، نمونه‌ای از آن عظمت است (جناب، ۱۳۹۳: ۲۲).

در دوره صفوی تعداد تقریبی محلات به چهل می‌رسید که گاه محلات بزرگ آن بسیار وسیع و با اهمیت بودند (ستوده، ۱۳۹۴: ۱۶۶). یکی از ویژگی‌های اصلی محله‌های اصفهان در دوره صفویه، وجود نظام منطقه‌بندی و جدایی‌گزینی محله‌ای، بر اساس عوامل خویشاوندی - قومی، فرقه‌ای - مذهبی و صنفی، بود (حسینی ابری، ۱۳۸۲: ۲۶۶).

بعد از سقوط صفویه، اصفهان دورانی پر از جنگ، ویرانی، قتل عام و فرار مردم را پشت سر نهاد و محلات شهر نیز دچار افول شد (ستوده، ۱۳۹۴: ۱۶۶). در دوره قاجار نیز بعضی محلات به دلیل پاره‌ای بی‌توجهی‌ها از جانب حکام محلی، کم‌روتر بود و بالطبع صورتی مخروبه داشت (جناب، ۱۳۹۳: ۲۶) (جدول ۱).

تاریخی اعمال شده است. موارد بیان شده یکی از علل تفاوت در شکل ظاهری و کارایی متفاوت خانه‌های تاریخی است. منزلت اجتماعی به دلیل خصلت چند بعدی‌اش شامل ابعاد متفاوت فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی است که این تحقیق با بررسی تأثیر منزلت اجتماعی بر روی ساختار خانه‌ها، سعی در دستیابی به مؤلفه‌های معنایی منزلت اجتماعی و شناساندن تأثیر وجوه معنای کاربردی در خانه‌های تاریخی دارد.

۵. روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله، مبتنی بر راهبرد کیفی با رویکرد تفسیری - تاریخی است. گردآوری داده‌ها، با مراجعه به متون تاریخی و داده‌های گذشته‌نگر و با استفاده از روش‌های روایتی انجام شد. سپس روابط میان مفاهیم کلیدی مانند خانه‌های تاریخی و منزلت اجتماعی بیان و بعد از پیمایش مستندات و ادبیات زمینه، یادداشت‌برداری از مطالب صورت پذیرفت و نکات شاخص و نقاط قوت استخراج شد.

همچنین با توجه به رویکرد پژوهش، دستیابی به نحوه ادراک معناشناسی مردم از خانه‌های تاریخی بسیار با اهمیت است؛ بنابراین بخشی از یافته‌ها از طریق روایت‌های تاریخی، داستان‌ها، اسناد تاریخی و سفرنامه‌ها و در کنار آنها از تاریخ و تعاملات شفاهی و آگاهی از نظرات ساکنین در خانه‌های تاریخی، حاصل گردید. با تمرکز روی تعدادی از خانه‌های تاریخی دوره قاجار اصفهان، از طریق نمونه‌گیری هدفمند، با توجه به نیازهای موجود در بافت پیرامون اثر، نقش مؤلفه منزلت اجتماعی بررسی و سپس داده‌های گردآوری شده از طریق

جدول ۱. مقایسه تعداد محلات اصفهان از ابتدا تا دوره قاجار در

تاریخ‌نگاری‌های محلی

دوره نخست	بعد از اسلام	صفویه	افغان‌ها	قاجاریه
۶ روستا	۱۶ محله	بیش از ۴۰ محله	تخریب و کاهش محلات	حدود ۳۱ محله

(منبع: الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۳)

به آورده ابراهیم‌خان تحویلدار، وضعیت محلات اصفهان در دوره قاجار را می‌توان به این صورت بیان کرد:

بعضی تماماً آباد و برخی کلاً خراب و بعضی دون، بعضی آباد و خراب درهم، جدیدالاحداث و تازه تعمیر بسیار کم است (تحویلدار، ۱۳۴۲: ۳۲).

وی در ادامه ۳۶ محله برای اصفهان برشمرده و ۳۱ محله را دارای کدخدا دانسته است (شکل ۱).

شکل ۱. نقشه سیدرضاخان و محلات طرح شده در ناحیه ۲

منبع: ترسیم نگارنده برگرفته از آرشیو سازمان میراث فرهنگی اصفهان، ۱۳۹۸

ب) محله حکیم

بنا بر نظر مورخینی چون جناب (۱۳۹۳: ۲۱۷)، همایی (۱۳۴۲: ۲۲۲) و هنرفر (۱۳۷۳: ۶۷) قدمت محله حکیم به دوره دیلمی می‌رسد. این مورخین در آثار

خود به شکوه و آبادانی محله حکیم و بناهای شاخص آن مانند مسجد حکیم (جورجیر، مسجد صغیر) اشاره کرده‌اند (مهدوی، ۱۳۶۸: ۲۱۱). مسجد حاج رضا کفاش نیز از مساجد دوران صفویه است که در میان محله حکیم، سینه پایینی و نیماورد واقع گردیده است. جابری انصاری نیز به مسجد علی‌اکبر، از دوره صفویه که بین محله حکیم و محله سینه پایینی قرار دارد، اشاره کرده است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۳۲-۱۳۵). مدرسه شاهزاده‌ها هم که یکی از مدارس شاخص محله بود، به نقل از الاصفهانی فعالیت خود را تا دوره قاجاریه حفظ کرده بود (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۷۳).

استقرار قنصل‌خانه روس، مطبوعه حبل‌المتین، تلگراف‌خانه دولتی و اداره امنیه شهر در محله مسجد حکیم، باعث اهمیت یافتن نام محله شده بود. گرمابه شاخص خسرو آقا نیز در این محله قرار داشت. شاردن (۱۳۷۵: ۸۹) به مسجد ذوالفقار به همراه گرمابه و مهمان‌خانه در کنار آن اشاره کرده است. همچنین به افراد شاخص این محله مانند شیخ‌الاسلام و جارچی‌باشی و حکیم داود در کتب تاریخی پرداخته شده است. کاروانسراهای زیادی نیز در این محله وجود داشته که تعدادی از آنها هنوز پابرجا است.

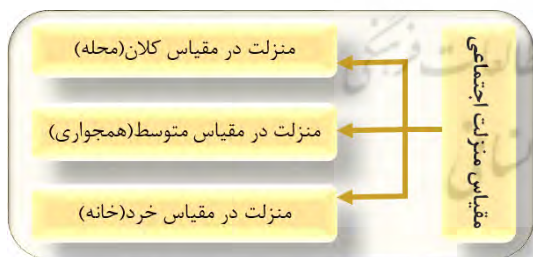
ج) خانه‌های محله حکیم

محله حکیم در کنار میدان نقش‌جهان، مسجد حکیم و بازار بزرگ اصفهان واقع شده و در گذشته قسمتی از دارالسلطنه شاه عباس صفوی بوده است. با وجود این موقعیت خاص، انتخاب خانه‌های تاریخی برای بحث منزلت به علت نامشخص بودن وضعیت مالکیت اصلی و منزلت اجتماعی مالکان و از بین رفتن اصالت اولیه به دلیل تخریب بخشی از خانه، کار دشواری بود؛ ولی به علت حفظ ساکنان

بیان است، بخش اول نمود منزلت اجتماعی در مقیاس‌های کلان، متوسط و خرد؛ بخش دوم، جدول برآیند یافته‌های مصاحبه از جامعه آماری تحقیق.

یکی از مفاهیمی که به طور شاخص معنای کارکردی را در خانه‌های تاریخی نشان می‌دهد، منزلت اجتماعی ساکنین این فضاها است. منزلت اجتماعی آن مقام و موقعیتی است که برای یک فرد در جامعه قائل هستند و یا تلقی و ذهنیتی است که دیگران از آن شخص دارند (تامین، ۱۳۸۵: ۸۳). با توجه به کدگذاری اطلاعات میدانی به دست آمده از جامعه آماری تحقیق، مقیاس‌های نمود منزلت اجتماعی، در سه سطح نمایان شده‌است. معنای منزلت اجتماعی بر مبنای تأثیر خود بر روی وجوه متمایز عینی خانه‌های تاریخی، مراتب گوناگونی از منزلت را در مقیاس‌های متفاوت به نمایش می‌گذارد. مطابق با شکل ۳، این مقیاس‌ها شامل: منزلت اجتماعی در مقیاس کلان (محلّه)، در مقیاس متوسط (همسایگی‌ها) و در مقیاس خرد (خانه) است.

شکل ۳. مقیاس‌های نمود منزلت اجتماعی

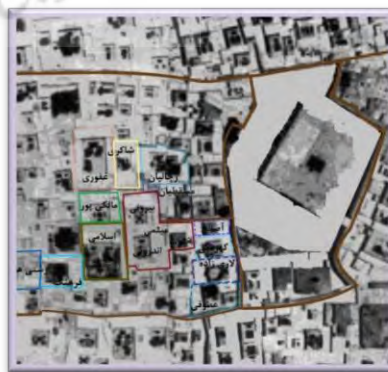
الف) منزلت اجتماعی خرد (خانه)

تحت تأثیر منزلت اجتماعی در مقیاس خرد، فعالیت‌های خاصی در خانه‌های تاریخی در جریان بوده‌است برای مثال، مالکان جهت برطرف کردن نیازهای مربوط به حرفه خود، فضاهای ویژه‌ای را تعبیه کرده بودند. این فضاها، متناسب با فعالیت‌های مختلف مالک و

بومی و فرهنگ محله نسبت به بقیه محلات شهر و تداوم سکونت بازماندگان مالکین اصلی، برای تحقیق مناسب‌تر دیده شد و خانه‌های تاریخی که حالت اولیه و اصالت بنا در آنها بیشتر حفظ شده بود، انتخاب شدند. نام برخی از خانه‌های مورد مطالعه به شرح زیر است: خانه شیخ الاسلام، خانه اخوان خرازی، خانه بنکدار، خانه آقاجانبیگ، خانه مشکی، خانه تبریزی‌ها، خانه کتابی، خانه کلباسی، خانه رشتی‌ها، خانه مشایخ، خانه حکیم داود، خانه شیر محمدی، خانه کیوان، خانه غفوری (شاکری)، خانه اسلامی (مالکی‌پور)، خانه رجالی، خانه مسقطیان، خانه ابوطالبی، خانه یزدیان، خانه سمائیان، خانه آصالح، خانه اصغر میثمی، خانه میثمی (شکل ۲) (جدول ۲).

شکل ۲. عکس هوایی قسمتی از محدوده مورد مطالعه در محله حکیم

حکیم

۶. فرآیندها

فرآیند مستخرج از پژوهش در دو بخش قابل

جایگاه حضور افراد غریبه در خانه (خلوت، اندرونی و بیرونی) و فضاهای خاص آیینی صورت گرفته بود (شکل ۷) (جدول ۴). این موارد در زیرمقوله شاخص‌های مهم خانه که در این پژوهش به آن بیشتر پرداخته می‌شود، قرار می‌گیرند.

شکل ۷. شاخص‌های منزلت در مقیاس خرد

ب) منزلت اجتماعی متوسط (همسایگی)

منزلت اجتماعی در مقیاس همسایگی بر روی شکل‌گیری نحوه تشکیلات ورودی و سلسله مراتب خاص آن مانند سبیه (کوچه‌های خصوصی)، ساباط، سکوها، نیم‌هشتی، هشتی و دالان (بعد کالبدی) مؤثر بوده است، به طوری که ساختارهای بیرونی بیشتر جنبه کارکردی داشته و از تزئینات کمتری برخوردار بودند. حتی عناصر شاخص جلداره بیرونی با کمترین تزئینات ممکن در حد یک کتیبه در بالای سردر خانه یا هشتی نمایان شده‌اند و عناصر دیگر از قبیل نیم‌هشتی، سکوها، کوبه‌های متمایز در، برای مردان و زنان، گل‌میخ‌های تزئینی در، هشتی و نورگیر در آن، بیشتر جنبه کارکردی داشته و تزئینات در خدمت عملکرد این ساختارها بوده‌است. در این مقیاس وجوه مهم فرهنگی، نظیر حریم بصری با ایجاد فیلترهای متناوب از قبیل هشتی و دالان، ایجاد چرخش از طریق دالان‌های پیچ در پیچ برای جلوگیری از دید مستقیم و حتی استفاده از

شان اجتماعی او، در هر خانه متفاوت بود. فضاهای مخصوصی برای محل کار در خانه‌هایی که منصب اداری - اجتماعی وجود داشت (مانند دیوان‌خانه در خانه شیخ‌الاسلام) و در بعضی دیگر از خانه‌ها، کارگاه یا محل کوچکی برای کار در خانه بود (کارگاه بافت پارچه در کنار خانه میثمی) و در بعضی دیگر مانند خانه کتابی حیاط بیرونی را به وکالت خانه اختصاص داده بودند؛ چنان‌که برای مدرسه‌ها، چند اتاق تدریس در قسمت حیاط بیرونی در نظر می‌گرفتند. این در حالی است که، فضای محل کار به اشکال مختلف از فضای خانوادگی

و خصوصی متمایز بوده است (سلطان‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۷۳). این امر نشان‌دهنده این است که خانه‌های تاریخی نقشی فراتر از مسکن داشته و دیگر نیازهای فضایی ساکنین را نیز برآورده می‌کرده است (پدرام و حریری، ۱۳۹۵: ۱۱).

معنای منزلت اجتماعی در مقیاس خرد (خانه) از طریق خصوصیات فضایی، بر روی ساختار خانه‌ها ویژه‌سازی شده بود، که مصداق‌های آن اغراق در تناسبات طول، عرض و ارتفاع فضاها، ایجاد تفاوت‌های هندسی محسوس، پرتزئینات شدن فضاها، وجود یا عدم وجود فضاهای خاص و مشابه آن در خانه است، همچنین فضاهایی خاص و تمهیداتی برای آسایش فیزیولوژیکی (فضای حوض‌خانه، بادگیر، گودال‌باغچه، نارنجستان و مهتابی)، زیبایی بصری (حیاط با ابعاد وسیع همراه با حوض آب و باغچه) همراه با تلطیف هوا، فضاهای اختصاصی برای پذیرایی از مهمان (شاه‌نشین، تالار و سفره‌خانه)، شرایط ساختار خانواده و

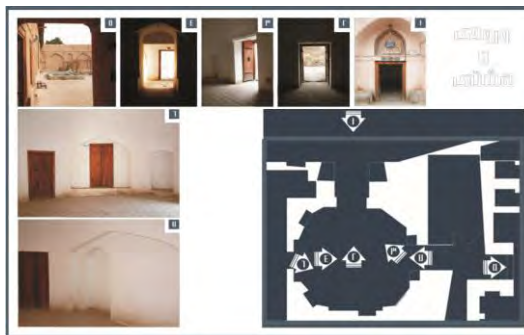
میثمی، با وجود چندین حیاطه بودن، علاوه بر در نظر گرفتن بخش‌هایی برای تعاملات اجتماعی، ورودی‌های متعددی (سه ورودی) برای تعاملات تجاری در این خانه‌ها در نظر گرفته شده است. این بخش‌ها برای تطابق بخش‌های مختلف زندگی با منزلت اجتماعی ساکنان خانه صورت می‌پذیرفته‌است، در جدول شماره ۳، سه نمونه از خانه‌های تاریخی با حرفه‌های متفاوت در سه سطح مقایسه شده‌اند تا بعضی از ویژگی‌های منزلت اجتماعی را نمایان کنند.

ج) منزلت اجتماعی کلان (محلّه)

تأثیر منزلت اجتماعی در مقیاس کلان (محلّه) بر روی محل قرارگیری، موقعیت، ورودی‌ها و اماکن مهم اطراف خانه (مسجد، حمام، بازار) حائز اهمیت بوده‌است. خانه‌های دارای مکتب بالا عموماً در کنار مساجد بزرگ، حمام‌ها و بازارها ساخته می‌شدند. به عنوان مثال خانه امام جمعه و شهید اول روبه‌روی مسجد جامع اصفهان ساخته شده و خانه اسلامی، شاکری، میثمی، غفوری روبه‌روی مسجد حکیم و در نزدیکی دو گرمابه خسروآقا و جارچی‌باشی، بازار و مدرسه صدر واقع شده است. این تمهیدات در جهت برآوردن نیازهای روزمره مذهبی (مسجد)، اقتصادی (بازار)، بهداشتی (حمام)، سیاسی (میادین بزرگ)، آموزشی (مدارس و مکتب‌خانه) و تفریحی (باغ) بوده است (شکل ۴).

اختلاف ارتفاع بارز در بین تک تک عناصر ورودی نیز نمایان است (شکل ۵).

شکل ۵. تأثیر منزلت در مقیاس متوسط (همسایگی‌ها) بر ورودی و هشتمی خانه شیخ الاسلام

بنا به مکتب صاحب خانه، ساختارهایی برای آسایش ساکنین متناسب با زندگی اجتماعی بیرون از خانه فراهم شده بود. به عنوان مثال، متناظر با حرفه ساکنین خانه در قسمت ورودی، ساختارهای متنوع نظیر انبار بزرگ برای تاجربین (خانه رشتی‌ها و بنکدار) و یا اصطبل (خانه مشکی و شیخ الاسلام) و حتی سکوهایی متناظر برای مراجعه کنندگان و یا برای تخلیه بار در داخل هشتمی (خانه میثمی) طراحی شده و در بسیاری از خانه‌ها از مدل چند ورودی برای متمایز کردن زندگی خصوصی و عمومی خود همراه با آسایش و حریم بیشتر، نیز بهره گرفته شده‌است (خانه کتابی و کلباسی) (شکل ۶).

شکل ۶. شاخص‌های منزلت در مقیاس متوسط

از آن جمله خانه شیخ‌الاسلام، بنکدار و

شکل ۴. تأثیر منزلت در مقیاس کلان (محلّه) بر موقعیت

خانه میثمی

منبع: سازمان میراث فرهنگی اصفهان، ۱۳۹۸

طبقه به نسبت مستقل محسوب کرد، به نحوی که تجار تا قبل از عصر امتیازات به عنوان یک طبقه اقتصادی، از عصر امتیازات تا انقلاب مشروطه به عنوان یک طبقه اجتماعی و از انقلاب مشروطه تا پایان مجلس اول به عنوان یک طبقه سیاسی به حساب می‌آمدند (حاضری و رهبری، ۱۳۸۵: ۶۶). مشخصه دیگر دوران قاجار، رشد نفوذ مذهب شیعه بود که پیدایش ساختار دیگری را در شهر ایرانی این دوره سبب شد. ساختاری متشکل از مکان‌ها، به‌ویژه تکیه‌ها و مسیرهای میان آنها که مکان برگزاری مهم‌ترین مراسم اجتماعی و عزاداری ماه محرم، بود (اهری، ۱۳۹۴: ۲۳).

همان‌گونه که بیان شد، در برخی موارد تحت تأثیر منزلت اجتماعی، تمهیداتی برای آسایش مالک خانه ایجاد شده بود؛ برای مثال، در نزدیکی خانه شیخ‌الاسلام، حمامین شیخ‌الاسلام، مسجد شیخ‌الاسلام، گذر سرپوشیده و سقاخانه بوده که نشان‌دهنده منزلت اجتماعی مالک خانه است. با توجه به تعاملات شفاهی انجام شده با ساکنین فعلی خانه‌های تاریخی و ساکنین محله، این ساختارها به دفعات قابل تکرار بودند و به نام «سازه‌های ترکیبی» در این پژوهش نامیده می‌شوند و شامل بناهای عام‌المنفعه‌اند. تعاملات اجتماعی نیز در یک محله به میزان زیادی تحت تأثیر منزلت اجتماعی ساکنین آن محله بوده است.

۷. برآیند

در نتیجه مطالعه در مورد خانه‌های تاریخی و تفحص در داده‌های مکتوب و مطالعات میدانی در محلات تاریخی و خانه‌های تاریخی،

البته توجه به ساخت بناهای عام‌المنفعه در دوره‌های صفویه و قاجاریه که معلول شرایط خاص اجتماعی زمانه خود بود، جهت افزایش ارتقا سطح محلّه و خدمات‌دهی عمومی در قشر متوسط و بالای جامعه، متناسب با بستر اجتماعی زمان، متداول بود. اقشار مرفه جامعه از ایجاد ساختارهای ثانویه بناهای عام‌المنفعه در نزدیکی محل سکونت خود، هم از لحاظ رفاهی و هم از جنبه بالا بردن سطح منزلت اجتماعی خود، سود می‌بردند. در محله حکیم نیز بناهای عام‌المنفعه در مجاورت خانه‌های شیخ‌الاسلام، جارچی‌باشی، مشایخ، بنکدار، آقاجان‌بیگ، رشتی‌ها و ارباب احداث شده بود. نیروهای تولیدی، ابزار و شیوه تولید و مناسبات ارضی و نوع مالکیت و قشربندی اجتماعی ایران تقریباً از قرن سوم هجری تا قرن سیزدهم یکسان و شبیه به هم بوده و در واقع ترکیب‌بندی اجتماعی و اقتصادی ایران در اوایل عصر قاجار تفاوت خاصی با ادوار پیشین نداشته است؛ زیرا جامعه صرف‌نظر از قشربندی عادی حرفه‌ای، مرکب از دو گروه مشخص «قشر ممتاز و حاکم در صدر» و «قشر فرودست و غیرحاکم» بود (پهنادایان، ۱۳۹۶: ۱۷۳).

البته تجار دوره قاجار را هم می‌توان یک

فضاهای خاص مانند حوض‌خانه، سرداب، بادگیر و نارنجستان نیز در بعضی خانه‌ها قابل مشاهده بود. فضای بزرگ سازه‌های خاصی را برای پوشش دهانه‌ها طلب می‌کرد. در این میان حتی یک اتاق عادی نیز با انواع تزئینات پوشش داده می‌شد. انواع نقاشی، آینه‌کاری، گچبری، حجاری، گره‌چینی و مقرنس‌های زیبا را می‌توان در خانه‌های تاریخی مشاهده نمود.

- فضاهای کمکی (پشتیبان): در خانه‌های تاریخی متناسب با بزرگی، ابعاد زمین، کارایی مدنظر، موقعیت و موارد مشابه، فضاهای پشتیبان و الحاقی مختلفی پیش‌بینی شده بود که در ادوار مختلف تاریخی فضاهای کمکی بیشتری برای افزایش کارایی و رفاه اضافه شد.

شکل ۸. مدل شبکه‌ای برای تعیین معنای منزلت اجتماعی در خانه‌های تاریخی

این معیارهای اصلی در راستای تأمین منزلت اجتماعی ساکنان بر اساس مدل شبکه‌ای بالا (شکل ۸) وارد نرم افزار شد و سپس کدهای اصلی وزن‌دهی شده و در نمودار زیر که نشان‌دهنده وزن معیارهای اصلی است، نشان‌داده

کدگذاری‌های داده‌ها جمع‌بندی و پنج مقوله اصلی و زیر مقولات از طریق حدود ۳۰۰ کد اولیه به واسطه تحلیل تعاملات شفاهی و منابع اسنادی حاصل شد. مقوله‌های اصلی پژوهش، شامل «سازه‌های ترکیبی»، «خانه و اشتغال»، «تعاملات اجتماعی»، «شاخصه‌های خانه» و «فضاهای کمکی» است، که در راستای تأمین منزلت اجتماعی ساکنان کارکرد داشته است که در زیر به اختصار بیان می‌شود:

- سازه‌های ترکیبی: در محله‌های قدیمی بناهای مختلفی در راستای منزلت اجتماعی ساکنان نظیر مسجد، گرمابه، حسینیه، تنورخانه، رکیب‌خانه، سقاخانه، عصارخانه، گاورو و موارد مشابه در مجاورت خانه‌های تاریخی ساخته می‌شده است.

- تعاملات خانه و اشتغال: کار در خانه و وجود فضاهای مربوط به اشتغال و درآمد یا فضاهای متأثر از کار مالک‌خانه، در خانه‌های تاریخی متناسب با شغل یا مشاغل صاحب‌خانه‌ها نمود داشته است. - تعاملات محلی: تداوم سکونت خانوارها در مجاورت با یکدیگر و وجود ارتباطات پیوسته و مداوم در محله باعث خویشاوندی، همکاری در انجام فعالیت‌ها و ساختارهای کالبدی برای تداوم تعاملات در محله بود.

- شاخصه‌های خانه: خانه‌های تاریخی از نظر کالبدی و کارایی دارای شاخصه‌های مختلفی بودند. این شاخصه‌ها از عناصری در ساختار کالبدی خانه مانند جبهه شاه‌نشین با ارتفاع دو یا سه طبقه و حتی حیاط بیرونی با ابعادی بزرگ‌تر از حیاط‌های دیگر نمود داشت. همچنین

موارد استفاده از خانه تاریخی بنکدار، برگزاری مراسم مذهبی است.

محرمیت و حریم نیز از عناصر شاخص فرهنگی - مذهبی در تأمین منزلت اجتماعی ساکنین خانه‌هاست. وجود شیوه‌های آبرسانی و دفع آب زاید نیز در اکثریت خانه‌های اعیانی قابل مشاهده است، به طوری که حتی دارای چاه‌گاو و گاورو برای پرکردن منبع در یک جبهه کامل بنا و یا اختصاص یک حیاط برای تشکیلات آبرسانی بود. به عنوان نمونه خانه اسلامی دارای گاورو (اسلامی، ۱۳۹۸) و خانه میثمی در هر حیاط دارای تشکیلات آبرسانی (چاه منبع، منبع، دسته‌چی و دستک) بوده است (میثمی، ۱۳۹۸). این درحالی است که هر حیاط برای خود دارای چاه‌منبع جداگانه است (جابرزاده، ۱۳۹۸). البته در خانه اسلامی یک جبهه به طور کامل به این امر اختصاص داشته است.

پیمون برای زیبا کردن تناسبات فضا در سه سطح کلان (خانه شیخ الاسلام)، متوسط (خانه میثمی) و خرد (خانه شیرمحمدی) به کار رفته است که در تعداد حیاط‌ها (سطوح افقی)، سطوح عمودی (تعداد اشکوب‌ها)، بعد سوم (حجم کلی بنا) و در تعداد جبهه‌های هر حیاط خود را با نشان دادن منزلت اجتماعی مالکین خانه، نمایان می‌کرده است. چنانچه در یکی از اسناد خرید و فروش خانه متمولین شهر، یک درب باغ مشجر و عمارتی معروف به باغ مجدیه را دارای اجزای عمارات سرپوشیده و عمارات تحتانی و فوقانی و یک دستگاه عمارت گلخانه و عمارت روی چاه و منبع و عمارتی شامل خلوت، طویله، بهاربند، کالسکه‌خانه، طباخ‌خانه، هشتی و دالان

شد. براساس نمودار زیر سازه‌های ترکیبی مهم‌ترین عامل در معنای منزلت اجتماعی خانه‌های تاریخی اصفهان بوده است (شکل ۹).

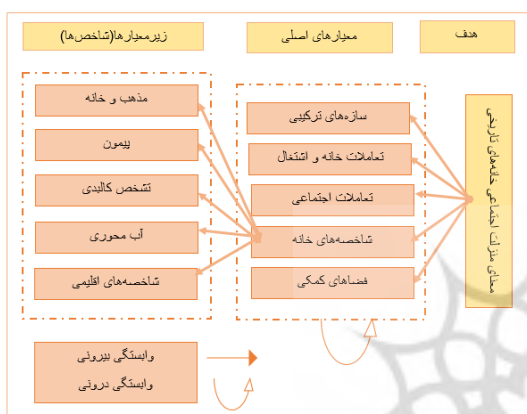
شکل ۹. نمودار رتبه‌بندی مقوله‌های اصلی متأثر از معنای منزلت اجتماعی در خانه‌های تاریخی

هر مقوله نیز دارای زیرمقوله‌هایی است که، به علت تعداد زیاد، به عنوان نمونه زیرمقوله شاخصه‌های اصلی خانه در جدول ۵ آمده است. زیرمقوله‌های مربوط به شاخصه‌های خانه شامل «مذهب و خانه»، «آب محوری»، «پیمون»، «تشخص کالبدی» و «شاخصه‌های اقلیمی» است. مذهب بر ساختار کالبدی و معنایی خانه تأثیرات زیادی دارد. از این میان می‌توان به عنصر وقف اشاره کرد که با ساخت بناهای عام‌المنفعه، بسیاری از رفاهیات عمومی و خصوصی زندگی مالکین خانه‌های تاریخی را تأمین می‌کرده؛ همان‌طور که در نزدیکی خانه بنکدار، مسجد، حمام، بازارچه و حسینیه ساخته شده است. رفتارهای آئینی و مراسم پرتشریفات مذهبی مانند تعزیه، مراسم عزاداری (بنکدار، ۱۳۹۸)، مولودی، افطاری، عروسی و حتی گردهمایی برای پختن نذری و کاچی پزی نیز نشان‌دهنده منزلت اجتماعی ساکنین خانه‌های تاریخی بوده است (اصالح، ۱۳۹۸). هم اکنون نیز یکی از

کدهای اصلی وزن‌دهی شده و در جداول مرتبط که نشان‌دهنده وزن معیارهای اصلی است، نشان‌دهنده شد. بر اساس جدول و نمودار زیر «مذهب و خانه» مهم‌ترین عامل در معنای منزلت اجتماعی خانه‌های تاریخی اصفهان بوده است.

شکل ۱۰. مدل شبکه‌ای برای تعیین معنای منزلت اجتماعی در خانه‌های تاریخی

در اینجا نتایج مربوط به زیرمعیارهای شاخصه‌های خانه آورده شده است. زیرمعیارهای شاخصه‌های خانه طبق شکل ۱۱ رتبه‌بندی گردید. همان‌طور که در نمودار زیر مشهود است، وزن زیرمعیارها به ترتیب اهمیت «مذهب و خانه»، «پیمون»، «تشخص کالبدی»، «شاخصه‌های اقلیمی» و «آب محوری» نشان‌دهنده شده است.

شکل ۱۱. نمودار رتبه‌بندی زیرمقوله‌های متاثر از معنای منزلت اجتماعی در خانه‌های تاریخی

و اشجار مثمره و غیرمثمره و متفرعات مانند ممر و مدخل و مشرب دانسته است (نورائی، ۱۳۹۱: ۴۹).

تشخص کالبدی با محوریت حیاط بیرونی و جبهه شاه‌نشین نیز سعی در نمایش منزلت ساکنین خانه داشته است که در خانه‌های چندحیاطه مانند خانه‌های بنکدار، کتابی، غفوری و شیخ‌الاسلام با شاخص شدن حیاط بیرونی (میسمی، ۱۳۹۸) و در خانه‌های تک‌حیاطه مانند خانه حاج کاظم کلباسی با شاخص شدن جبهه قبله که در آن عنصر شاه‌نشین قرار داشت، خودنمایی می‌کند. شاخصه‌های اقلیمی، مانند حوض‌خانه و بادگیر، حوض آب و فضای سبز سعی در ایجاد آسایش و رفاه ساکنین خانه‌های تاریخی داشته است. شرح این مولفه‌ها و موارد مرتبط با آنها در جدول ۶ خلاصه شده است.

با بررسی داده‌ها و استخراج مقوله‌های اصلی سعی شد وزن‌دهی متناسب با واقعیت و همخوان با موضوع پژوهش به مقوله‌ها اختصاص یابد تا مقوله دارای اهمیت بیشتر مشخص گردد و بر این مبنای سازه‌های ترکیبی به عنوان مهم‌ترین عامل از لحاظ تأثیر منزلت اجتماعی بر خانه‌های تاریخی در دوره قاجار استخراج شد و بقیه مقوله‌ها به ترتیب اهمیت «سازه‌های ترکیبی»، «تعاملات خانه و اشغال»، «تعاملات اجتماعی»، «شاخصه‌های خانه» و «فضاهای کمکی» قرار گرفته‌اند.

زیرمعیارها نیز در راستای تأمین منزلت اجتماعی ساکنان بر اساس مدل شبکه‌ای ذیل (شکل ۱۰) مورد تحلیل کمی قرار گرفت و سپس

۸. نتیجه

می‌دهد، «سازه‌های ترکیبی» در رتبه اول اهمیت است، سپس به ترتیب «تعاملات خانه و اشتغال»، «تعاملات اجتماعی»، «شاخصه‌های خانه» و «فضاهای کمکی» قرار دارد، که هر یک از این مقوله‌ها دارای زیرمقوله‌های مرتبط با معنای منزلت اجتماعی خاص خود است. «سازه‌های ترکیبی» بر اساس نیازهای اجتماعی و بیشتر به صورت عام‌المنفعه، در مقیاس کلان (محله) ایجاد گردیده است. «تعاملات خانه و اشتغال» نیز از احداث یک بازارچه در مجاورت چند خانه در محله تا ایجاد یک کارگاه در مجاورت خانه و اختصاص قسمتی از خانه برای این منظور بوده است. «تعاملات اجتماعی» نیز به گونه‌ای بوده که مرتبطین و اقوام در یک محله سکونت نزدیک داشته‌اند. «شاخصه‌های خانه» برای آسایش بیشتر در موارد «آب محوری، مذهب و خانه و شاخصه‌های اقلیمی، پیمون و تشخص کالبدی» نمایان شده است. «فضاهای کمکی» در خانه‌های تاریخی جهت افزایش فضاهای پشتیبان، به منظور افزایش رفاه و آسایش ساکنین بوده است.

امروزه منزلت اجتماعی افراد، در ارتباط با خانه، نمودهای متفاوتی یافته است و لزوماً با معیارهای ذکر شده در این پژوهش مطابقت ندارد. بررسی خانه‌های تاریخی اصفهان همراه با شناخت نظام معنایی متأثر از منزلت اجتماعی می‌تواند در راهیابی به مسیر دستیابی به مؤلفه‌های کالبدی و ادراکی فرهنگ زیست محیطی مردم ایران کمک کند.

در سیر مطالعات تاریخی آن‌گونه که نشان داده شد، روند برپایی خانه‌های تاریخی از صفوی به این سو و به ویژه در دوره قاجار به اوج منزلت خود رسید و با نگاهی به سیر خانه‌سازی در دوره‌های مذکور، بنابر فرض مقاله که تأثیرپذیری ویژگی‌های کالبدی خانه‌های تاریخی از منزلت اجتماعی متفاوت مالکین آن بود، مستندات نشان می‌دهد که خانه‌های تاریخی تحت تأثیر منزلت اجتماعی، شأن، تمول مالی و ضرورت‌های شغلی - حکومتی مالکان شکل گرفته‌اند. سازوکار روابط میان منزلت اجتماعی و جایگاه مالک و ساکنین خانه‌های تاریخی، در عین سادگی، دارای ملاحظات بسیار پیچیده‌ای بوده است.

در این پژوهش، منزلت اجتماعی از طریق خصوصیات فضایی در سه مقیاس کلان (محله)، متوسط (همسایگی‌ها) و خرد (خانه) دسته‌بندی شده است. در مقیاس کلان معیارهای: «سازه‌های ترکیبی و تعاملات اجتماعی» و در مقیاس متوسط معیارهای: «تعاملات خانه و اشتغال و تعاملات اجتماعی» و در مقیاس خرد معیارهای: «شاخصه‌های خانه، تعاملات خانه و اشتغال و فضاهای کمکی» به عنوان معیار اصلی نشانگر منزلت اجتماعی ساکنین خانه‌ها در نظر گرفته شده است. «سازه‌های ترکیبی، کار و خانه و تعاملات اجتماعی» در مقیاس کلان (محله) دارای بروز اجتماعی بیشتری هستند، در حالی که دو معیار دیگر، کارکرد رفاهی و آسایشی برای خانواده داشته‌اند.

سطح‌بندی این معیارها در این پژوهش، نشان

منابع

- تفریحی شهرداری اصفهان.
- حاضری، علی محمد؛ رهبری، هادی (۱۳۸۵). «بررسی ماهیت طبقاتی تجار در دوره قاجاریه». مجله جامعه‌شناسی ایران. انجمن جامعه‌شناسی ایران، بهار ۱۳۸۵، دوره ۷، شماره ۱، ۶۶-۹۲.
- حائری مازندرانی، محمد رضا (۱۳۸۸). *خانه، فرهنگ، طبیعت*. تهران: انتشارات مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- حسینی ابری، حسن (۱۳۸۲). «اصفهان باغ شهر صفویه». مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه. جلد دوم، اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۸). *آناطومی جامعه، مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی*. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ستوده، منوچهر (۱۳۹۴). «مجلات در تاریخ نگاری‌های محلی اصفهان». همایش ملی گردشگری محله‌های اصفهان و ارتقای هویت شهری. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان. ص ۱۵۹-۱۶۹.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۶). *فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان (۱۳۷۵). *سفرنامه شاردن*. اقبال یغمایی. تهران: انتشارات توس.
- شولتس نوربرگ (۱۳۸۷). *معنا در معماری غرب، مهرداد قیومی بیدهندی*. تهران: فرهنگستان هنر.
- قاسمی سیچانی، مریم؛ معاریان، غلامحسین (۱۳۸۸). «گونه شناسی خانه دوره قاجار در اصفهان»، نشریه هویت شهر، شماره (۵) ۷، ص ۸۷-۹۴.
- کجباف، علی‌اکبر (۱۳۸۲). «بررسی مقایسه اصفهان در عصر سلجوقیان با صفویان». مجموعه مقالات همایش اصفهان و صفویه، جلد دوم، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- الاصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا (۱۳۶۸). *نصف جهان فی تعریف الأصفهان*. تصحیح منوچهر ستوده. تهران: امیرکبیر.
- افشاری، محسن (۱۳۹۴). *سازگاری محیط با روش زندگی انسان*. رساله دکتری معماری. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- اهری، زهرا (۱۳۹۴). «شناسایی ساختار ثانویه شهر ایرانی در دوره قاجاریه». نشریه هنرهای زیبا. دانشگاه تهران. پردیس هنرهای زیبا. دوره ۲۰، شماره ۲، ص ۲۳-۳۴.
- پدرام، بهنام؛ حریری، آزاده (۱۳۹۵). «خانه‌های تاریخی با نقشی فراتر از مسکن در بافت اصفهان». پژوهش‌های معماری اسلامی. دانشگاه علم و صنعت. دوره ۴، شماره ۲، ص ۷۴-۸۹.
- پنهادایان، شاهین (۱۳۹۶). «مروری بر ساختار اجتماعی و اقتصادی ایران عصر قاجار». فصلنامه تخصصی علوم سیاسی. دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، بهار ۱۳۹۶، دوره ۱۳، شماره ۳۸، ص ۱۷۳-۱۹۴.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۵). *آشنایی با معماری اسلامی ایران*. تهران: سروش دانش.
- تامین، ملوین ماروین (۱۳۸۵). *جامعه شناسی قشرها و نابرابریهای اجتماعی*. عبدالحسین نیک گهر. تهران: نشر توتیا.
- تحویلدار، حسین بن محمد ابراهیم (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان: جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر*. تدوین منوچهر ستوده. تهران: دانشگاه تهران.
- جابری انصاری، میرزا حسن خان (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*. به تصحیح جمشید مظاهری. موسسه انتشارات مشعل اصفهان.
- جناب اصفهانی، علی (۱۳۹۳). *احصائیه خانه‌ها و محلات اصفهان*. اصفهان: سازمان فرهنگی و

- مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۶۸). بیان المفاخر در احوالات محمدباقر حجه الاسلام شفتی بیدآبادی. چاپ دوم. اصفهان: کتابخانه مسجد سید اصفهان.
- نورائی، مرتضی (۱۳۹۱). قباله کارگزاری اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- همایی، جلال‌الدین (۱۳۴۲). مقدمه دیوان طرب. تهران: انتشارات فروغی.
- هنرفر، لطف‌الله (۱۳۷۳). آشنایی با شهر تاریخی اصفهان، اصفهان: انتشارات گل‌ها.
- مصاحبه‌ها (مصاحبه‌کننده: فاطمه میسمی)
- آصالج، عفت (۱۳۹۷). خانه‌دار. ۶۵ سال، خانه تاریخی آصالج.
- اسلامی، محمد جواد. (۱۳۹۸). مهندس. ۷۱ سال، خانه تاریخی اسلامیان.
- بنکدار، جواد (۱۳۹۸). تاجر فرش. ۵۴ سال، خانه تاریخی بنکدار.
- جابرزاده، غلامحسین (۱۳۹۸). تاجر کفش. ۷۲ سال، خانه تاریخی کلباسی.
- شاکری، مهدی (۱۳۹۸). کارمند سازمان میراث فرهنگی. ۵۱ سال، خانه تاریخی شاکری-غفوری.
- میثمی، جعفر (۱۳۹۷). دبیر، ۷۵ سال، خانه تاریخی میثمی.
- میثمی، حسین (۱۳۹۸). مهندس. ۴۵ سال، خانه تاریخی میثمی.
- Bourdieu, P. 1977. Outline of a Theory of Practice: Cambridge University Press.
- Coolen, H. & Meesters, J. (2012). Private and public green spaces. 27(1), 49-67.
- Coolen, H. (2008). The meaning of dwelling features, Conceptual and methodological issues. Amsterdam: IOS Press.
- Klaufus, C. (2012). The symbolic dimension of mobility: Architecture and social status in Ecuadorian informal settlements. International Journal of Urban and Regional Research 36(4): 689-705.
- Mansouri, H. Kazemian, F. (2014), Recognition of sustainability in Iran's vernacular architecture. Special Issue on Architecture, Urbanism, and Civil Engineering. 3(4).
- Rapoport A. (1992). The Meaning of the Built Environment. The University of Arizona Press.
- Rapoport A. (2005). Culture, Architecture, and Design. Chicago: Locke Science Publishing Company.